Κυνηγώντας το χθες

Μνήμη Γιάννη Σπανδάγου

■ Του ΧΑΡΗ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗ

Σε προηγούμενη συνέχεια είχαμε αναφερθεί στο τζαμί *Γιαχγιά Ιμπραΐμ* (εκκλησία *Αγίας Σοφίας* ή *Παναγίας Χρυσοπηγής*) και στον ξύλινο μιναρέ του. Σήμερα θα συνεχίσουμε με μερικούς ακόμη μιναρέδες που οι Ρεθεμνιώτες δεν σεβαστήκαμε, αν όχι ως θρησκευτικά σύμβολα τουλάχιστον ως αρχιτεκτονικές κατασκευές. Ο μεγάλος αριθμός των μιναρέδων του Ρεθύμνου είναι ευεξήγητος, εφόσον η πόλη μας μέχρι και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα ήταν μια «τουρκόπολη». Την περίοδο εκείνη, αν και η μεγάλη τουρκοκρητική μετανάστευση είχε ήδη συντελεστεί, η αναλογία μουσουλμανικού και χριστιανικού πληθυσμού ήταν ακόμη 2/1.

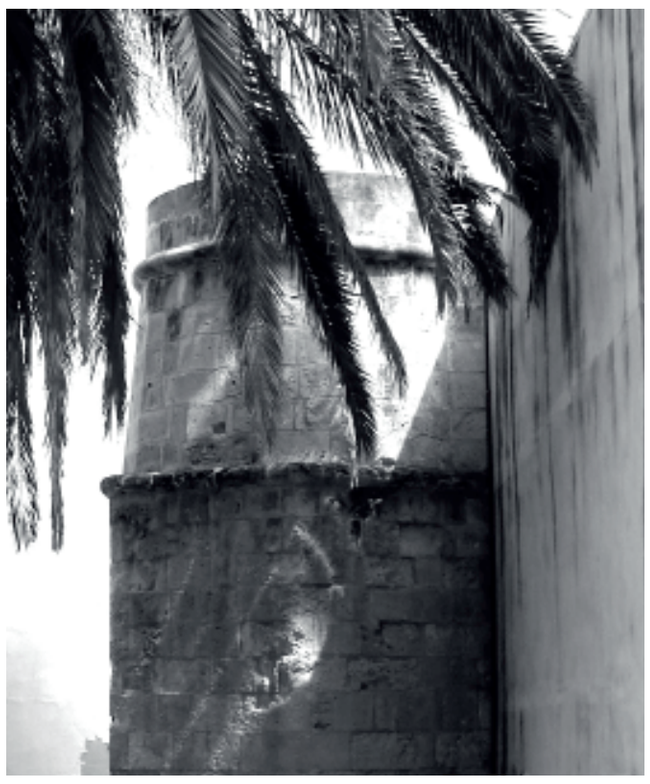

Κι όμως, αυτή ακριβώς η εικόνα της οθωμανικής πόλης -κλασική βαλκανική άλλωστε- είναι που χαρακτηρίζει την παλιά μας πόλη και ελκύει τις χιλιάδες των επισκεπτών της. Κι αν το καλοσκεφτούμε, θα δούμε ότι η ενετική αρχιτεκτονική παρουσία είναι περιορισμένη και σημειακή, μπρος στην πλούσια βαλκανική, με τα δεκάδες κιόσκια, τα μπαγδατιά, τους κουμπέδες και τους μιναρέδες, όσους τέλος πάντων άφησαν οι πρόγονοί μας όρθιους, όπως ο τυχερός της φωτογραφίας του τεμένους *Καρά Μουσά Πασά*, που σώθηκε έστω και κατά το ήμισυ. Ευτυχώς όμως τις τελευταίες δύο δεκαετίες φαίνεται ότι αλλάξαμε ρότα, κι αντί να πυροβολούμε τα alem στις απολήξεις τους, τους εντάσσουμε σε ευρωπαϊκά προγράμματα και τους αναστηλώνουμε. Ένα εξαιρετικό τέτοιο παράδειγμα αναστήλωσης είναι ο μιναρές του τεμένους *Γαζή Χουσεΐν Πασά*. Την ίδια καλή τύχη φαίνεται ότι θα έχει και εκείνος του τεμένους *Βαλιδέ Σουλτάνας*.

Ας πάμε όμως πίσω στη χρονομηχανή μας, στο 1657, όταν, έντεκα χρόνια μετά την κατάληψη, ο πορθητής του Ρεθύμνου *Γαζή Χουσεΐν Πασάς* ίδρυσε το τέμενος για το οποίο μιλούσαμε πριν, στη θέση και με τη χρήση του υπάρχοντος εκεί καθολικού της *Μονής Santa Maria* των Αυγουστινιανών μοναχών. Το προίκισε, αυτό και άλλα τεμένη στα Χανιά, με σοβαρό κληροδότημα και ανέθεσε σε τεχνίτες την ανέγερση του μιναρέ του. Ο πρώτος εκείνος μιναρές κατέπεσε από σεισμό το έτος 1886 ή 1887. Μια συγκλονιστική περιγραφή της πτώσης μπορούμε να απολαύσουμε στο «Χρονικό μιας πολιτείας», που, παρότι γράφτηκε μισό αιώνα αργότερα, διέσωσε την αποτύπωση του γεγονότος στη συλλογική μνήμη. Το γεγονός αυτό έδωσε την ευκαιρία στους Τουρκορεθύμνιους να αποκτήσουν έναν επιφανή νέο μιναρέ, ο οποίος ανεγέρθηκε τρία χρόνια αργότερα πάνω σε σχέδια του *Γεωργίου Δασκαλάκη*. Ο πρακτικός αυτός μηχανικός ήταν επίσης εκείνος που κλήθηκε αμέσως μετά, το έτος 1892 και ανέλαβε το έργο της ανέγερσης του καμπαναριού της Μεγάλης Παναγίας. Φαίνεται ότι αποτελούσε το απαύγασμα της τεχνογνωσίας της εποχής του, αφού ο ίδιος σχεδίασε και ανήγειρε και το Τούρκικο Σχολείο. Θα ήταν οπωσδήποτε σκόπιμο και χρήσιμο η Σχολή Αρχιτεκτόνων του Πολυτεχνείου Κρήτης να αφιερώσει μια διδακτορική διατριβή στη μελέτη του έργου του.

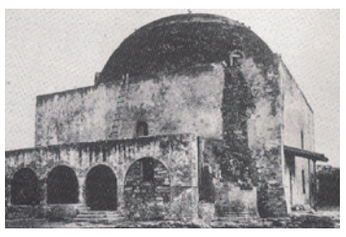

Από ένα άλλο τέμενος, το εντυπωσιακό για τον τρούλο του *Ιμπραΐμ Χαν* της Φορτέτζας λείπουν σήμερα τόσο ο μιναρές όσο και ο ημιυπαίθριος προθάλαμος. Από τον μιναρέ, που είχε πολυγωνική μορφή και ήταν εξωτερικά επενδυμένος με ορθογωνικούς λαξευμένους πωρόλιθους, διατηρείται σήμερα μόνο η βάση του και από την ανωδομή η αρχή του τόξου της καμάρας, που κάλυπτε τον εσωτερικό χώρο, πριν αρχίσει η ελικοειδής σκάλα. Ο μιναρές είχε καταστραφεί κατά το μεγαλύτερό του μέρος ήδη από το έτος 1900, ενώ αντίθετα μέχρι τότε σωζόταν ο προθάλαμος του τεμένους, ο οποίος ήταν μια ισόγεια λιθόκτιστη στοά με πεσσοστοιχία και ημικυκλικά τόξα στην εξωτερική πλευρά, όμως περίπου και στα τζαμιά *Καρά Μουσά* και *Βελή πασά*. Στην καταστροφή του μιναρέ και του προθαλάμου συντέλεσε οπωσδήποτε η επί σειρά ετών στέγαση στο τέμενος μονάδων του 44ου Συντάγματος Πεζικού.

Ο τελευταίος από τους εξαφανισμένους ή μισογκρεμισμένους μιναρέδες είναι εκείνος του τεμένους *Κιουτσούκ Χατζή Ιμπραΐμ Αγά*, που είχε αποτελέσει μετατροπή της βενετσιάνικης Loggia του Ρεθύμνου σε μεστζίτ το έτος 1657. Ο μιναρές αυτός, την εικόνα του οποίου διασώζει και μία φωτογραφία του 1900 του *Giuseppe Gerola*, ήταν οικοδομημένος σε επαφή με το μνημείο, στον χώρο όπου σήμερα έχει διαμορφωθεί το κηπάριο. Κατεδαφίστηκε στη δεκαετία του 1920 με την συνήθη για την εποχή αιτιολογία της «ετοιμορροπίας». Σε όλο του το ύψος φαίνεται στην παρατιθέμενη φωτογραφία, που βρήκε και σχολίασε ο *Χάρης Παπαδάκης*. Είναι βέβαια ο αριστερά ευρισκόμενος, αφού ο διπλανός του διαθέτει δύο μπαλκόνια (σεριφιέδες), άρα είναι ο γνωστός μας και σήμερα του τεμένους *Γαζή Χουσεΐν Πασά*.

Τέσσερα χρόνια μετά την κατάληψη του Ρεθύμνου, το 1650 είχε έρθει από Χορασάν ένας εβλιγιάς (όσιος, προφήτης), ο *Αλί Μπαμπά* (κατά τον *Μ. Παπαδάκη Χοχλίδης*), ο οποίος εγκαταστάθηκε στον μέχρι σήμερα έτσι ονομαζόμενο λόφο, του «Εβλιγιά». Εκεί χρησιμοποίησε για τη διαμονή του ένα θολωτό ενετικό κτίσμα με στέρνα νερού, η οποία τον βοήθησε να διαμορφώσει κήπο, με δέντρα και λουλούδια. Πέθανε και τάφηκε επιτόπου το έτος 1680. Αμέσως οι Τουρκορεθύμνιοι κατασκεύασαν ένα νεκρικό μνημείο (τουρμπέ), το οποίο στη συνέχεια περιτείχισαν και ασφάλισαν με μια μικρή πύλη. Το μνημείο αυτό αποτέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα μουσουλμανικά προσκυνήματα του Ρεθύμνου. Στο «Χρονικό μιας πολιτείας» ο *Π. Πρεβελάκης* περιγράφει παραστατικά την καθιερωμένη ανά Παρασκευή άνοδο των μουσουλμανισσών της πόλης μέχρις εκεί, για θρησκευτικούς λόγους αλλά και για την αναψυχή τους. Η ευρύτερη περιοχή ονοματοδοτήθηκε από τον εβλιγιά πολύ πρώιμα, αφού το τοπωνύμιο αναφέρεται σε έγγραφο ήδη από το έτος 1743. Τα οστά αποκομίστηκαν μετά από εκταφή από τους Τουρκορεθύμνιους που αναχώρησαν το έτος 1925. Σήμερα απομένουν τα ερείπια που φαίνονται στη φωτογραφία.

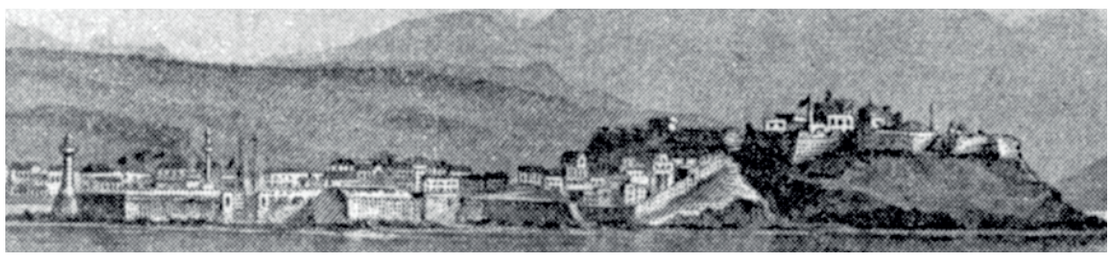

Στα τέλη του 19ου αιώνα η συνοικία *Τσικούρ Μποστάν* που είχε διαμορφωθεί στο εσωτερικό της Φορτέτζας απογράφηκε με 744 μουσουλμάνους κατοίκους. Όλοι αυτοί εκτελούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα βασικά στο τζαμί *Ιμπραΐμ Χαν* και δευτερευόντως σε ένα κατά πολύ μικρότερο. Ο περιηγητής ενόσω ακόμα ζούσε *Chelebi* που επισκέφθηκε Ρέθυμνο το έτος 1669/70 το βρήκε σε λειτουργία: «Υπάρχει όμως το τζαμί του σουλτάνου Ιμπραΐμ Χαν και ένα μικρότερο τζαμί επίσης…». Μία υπόθεση για την τοποθέτησή του στον χώρο θα ήταν ότι είχε αποτελέσει μετατροπή του δεύτερου ναού του φρουρίου, εκείνου του Αγίου Θεοδώρου. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται με το παρατιθέμενο σχεδίασμα, το οποίο είχε δημοσιευτεί αντί φωτογραφίας σε εφημερίδα του εξωτερικού τέλους του 19ου αιώνα, που εμφανίζει ένα δεύτερο μιναρέ στη θέση περίπου του νεότερου ναού του Αγίου Θεοδώρου του Τριχινά.

Μιας και αναφερθήκαμε στον εβλιγιά *Χοχλίδη*, ας μιλήσουμε και για δύο ακόμη σημαντικά για τον ισλαμισμό πρόσωπα του Ρεθύμνου. Ο *Αλή Ατσίκ Μπας Μπαμπά* ή απλούστερα *Σκουλή Μπαμπάς* είχε έρθει από την Μπουχάρα της Περσίας και διετέλεσε κατηχητής του Ισλάμ. Ζούσε ασκητικό βίο, μόνος, χωρίς μόνιμο τόπο διαμονής. Στο δεξί του αφτί είχε κρεμασμένο ένα χάλκινο σκουλαρίκι, σημάδι παρθενίας. Δεχόταν φιλανθρωπίες όχι τόσο για τον εαυτό του όσο για άλλους ενδεείς, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκεύματος. Ονομαστή ήταν η αγάπη του για τα ζώα. Οι Τουρκορεθύμνιοι ενόσω ακόμα ζούσε τον είχαν αγιοποιήσει. Όταν γέρασε, έχτισαν για τη στέγασή του στη νοτιοανατολική άκρη των μουσουλμανικών νεκροταφείων ένα σπιτάκι, το οποίο και μετέτρεψαν μετά το θάνατό του σε τουρμπέ. Σε θήκη πάνω από τον τάφο του τοποθέτησαν τα μοναδικά του υπάρχοντα, το σκουλαρίκι, ένα πράσινο μαντίλι και ένα μικρό πέλεκυ και απ' έξω ανήρτησαν δύο επιγραφές. Τα οστά του βρίσκονται σήμερα στο νεκροταφείο της Σμύρνης.

Θα συνεχίσουμε με μια χρονιά δύσκολη, τόσο για χριστιανούς όσο και για μουσουλμάνους, το 1821. Τότε ένας Χανιώτης μουσουλμάνος -για την ακρίβεια Σουδιανός-, ο *Χατζή Ιμπραΐμ Ντεντέ*, που από χρόνια είχε μετοικήσει στο Ρέθυμνο και διαβιούσε στον τεκέ Βελή Πασά, αγόρασε μια μεγάλη έκταση εκτός πόλης και την μετέτρεψε σε χώρο λατρείας. Αργότερα, το έτος 1870 το έργο του συνέχισε ο *Χασάν Μπαμπάς* (φωτογραφία), που είχε διατελέσει τελωνειακός υπάλληλος στο Ρέθυμνο (και προερχόταν από την επιφανή τοπική οικογένεια των *Ουστά-ζαδέ*) πριν ταξιδέψει και διαμείνει για δύο χρόνια στον τεκέ του *Χατζί Μπεκτάς* στη Μικρά Ασία. Στη συνέχεια, αφού έκανε προσκύνημα στη Μέκκα και πήρε τον τίτλο του χατζή, επέστρεψε στο Ρέθυμνο και ανέλαβε την ηγεσία του τεκέ των Μπεκτασήδων, μέχρι τον θάνατό του το 1904. Τάφηκε εκεί και στη συνέχεια οι πιστοί περιέλαβαν τον τάφο σε ένα εντυπωσιακό τουρμπέ, που είχε οκταγωνικό σχήμα.

Ο ανακαινιστής του τεκέ *Χασάν Μπαμπάς* τον προίκισε όχι μόνο με επιφανή κτήρια, επιφάνειας 843 τετραγωνικών μέτρων, και βοτσαλωτές αυλές αλλά και με δεξαμενή νερού και αλιτάνες με ποικιλία δέντρων, θάμνων και λουλουδιών. Τα έργα αυτά λειτούργησαν καταλυτικά για το ίδρυμα, αφού ήδη το έτος 1881 διέμεναν σ' αυτό 27 άνδρες. Μεταξύ των ετών 1923 και 1932 ο τεκές *Χασάν Μπαμπά* κατεδαφίστηκε και στη θέση του οικοδομήθηκε το κτήριο του Ορφανοτροφείου Αρρένων Ρεθύμνης, με εκτεταμένη χρήση οικοδομικού υλικού από αυτόν. Ο τουρμπές του *Χασάν Μπαμπά* είχε την ίδια τύχη. Διασώθηκε μόνο το πάνω μέρος της επιτύμβιας στήλης σε αναβρυτήριο της περιοχής.

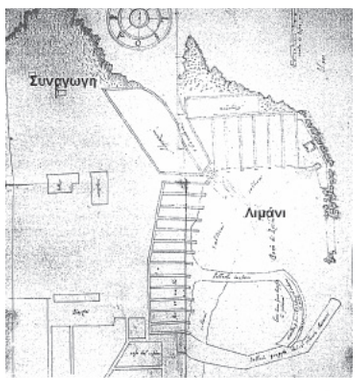

Εφόσον όμως σήμερα ασχοληθήκαμε με μη χριστιανικά σημεία, ας δούμε τηλεγραφικά και την παρουσία των Εβραίων στην πόλη μας. Η παρουσία τους τεκμηριώνεται τουλάχιστον από το έτος 1356 και δεν υπήρξε σε όλες τις περιόδους υποτονική, όπως ίσως διαφαίνεται από τον αριθμό των μόλις πέντε οικογενειών που διαβιούσαν μέχρι λίγο πριν τον Β' Πόλεμο. Για παράδειγμα το έτος 1783 ήταν αναλογικά περισσότεροι από κάθε άλλη πόλη της Κρήτης, σημειώνοντας ποσοστό 2,5%, ενώ το 1881 απογράφηκαν 31 άτομα εβραϊκής καταγωγής. Η πρώτη γνωστή αναφορά σε εβραϊκό θρησκευτικό χώρο υπάρχει σε απόφαση της βενετικής Γερουσίας του έτους 1386, με την οποία παραχωρείται στους Ρεθεμνιώτες Εβραίους η άδεια ανέγερσης Συναγωγής, με αντάλλαγμα την συνεισφορά τους στα εκτελούμενα τότε λιμενικά έργα. Στα χρόνια της Βενετοκρατίας η Συναγωγή στεγαζόταν στα ανατολικά της Φορτέτζας, στην περιοχή του Castell Vecchio ή τουλάχιστον στην ευρύτερη περιοχή του. Για την ακρίβεια στο σχέδιο του *Bernardo Pollani* (φωτογραφία) του έτους 1581 τοποθετείται στο Castell Vecchio ενώ στο σχέδιο του Zvi Ankori του 1572 καταγράφεται στην περιοχή των σημερινών οδών Μελισσηνού-Σαλαμίνας και δυτικά της οδού Μεσολογγίου, άρα έξω από το Castell Vecchio. Θα πρέπει να καταστράφηκε κατά την πολιορκία της Φορτέτζας από τα οθωμανικά στρατεύματα, αφού εκεί περίπου είχαν εγκαταστήσει μια πυροβολαρχία. Το τελευταίο γνωστό κτήριο Συναγωγής εντοπίζεται στην αρχή της οδού Χειμάρρας, στα δεξιά της ανόδου προς την Φορτέτζα, στον αριθμό 9, όπου μεταπολεμικά ανεγέρθηκε κατοικία.

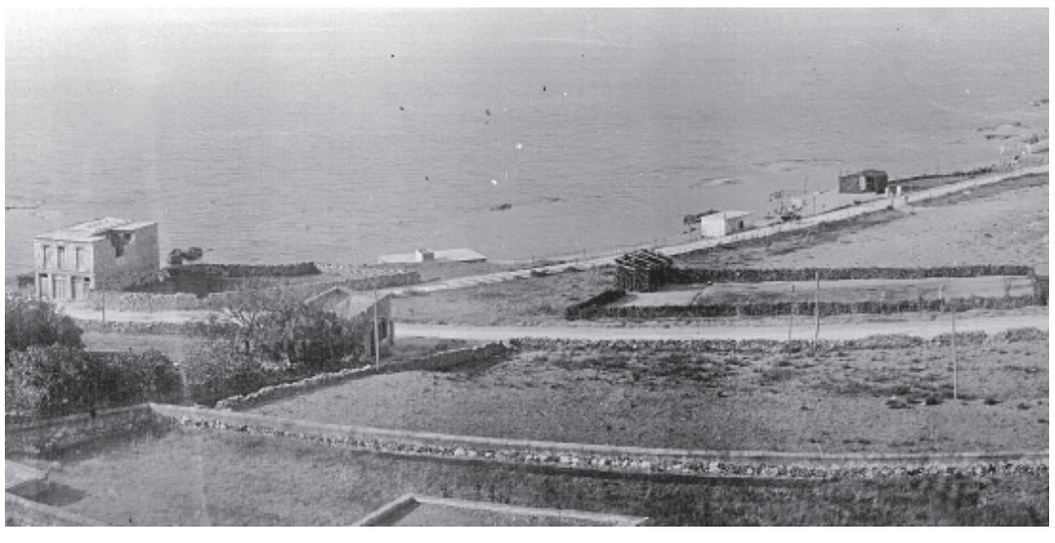

Φαίνεται λοιπόν ότι η συνοικία *Εβραϊκή* του Ρεθύμνου μπορεί να τοποθετηθεί στο εσωτερικό των σημερινών οδών Μακεδονίας, Χειμάρρας, Μελισσηνού-Σαλαμίνας και Αθανασίου Διάκου. Το Νεκροταφείο της εβραϊκής κοινότητας βρισκόταν στα νοτιοδυτικά της πόλης, στο οικόπεδο περίπου που καταλαμβάνει το σημερινό ΚΤΕΛ. Ήταν γνωστό με την επωνυμία «Οβραϊκά Μνήματα» και συνόρευε από τα δυτικά με χείμαρρο, ο οποίος γεφυρωνόταν από το «Γεφύρι των Οβριών». Δεν είναι ασφαλώς συμπτωματικό το γεγονός ότι στην ευρύτερη περιοχή είχαν χωροθετηθεί οι οχλούσες δραστηριότητες της πόλης, μεταξύ των οποίων το μουσουλμανικό σφαγείο και από το 1924 και το χριστιανικό, μεταφερμένο αυτό από την περιοχή του ρέματος Καμαράκι. Η αποκαθήλωση του Νεκροταφείου έγινε το 1919 από τον Αρχιραβίνο Κρήτης *Αβραάμ Εβλαγκόν*, ο οποίος προτίμησε να περισυλλέξει τα οστά όλων των Εβραίων του Ρεθύμνου και να τα μεταφέρει στο αντίστοιχο κοιμητήριο των Χανίων, προκειμένου να τα προφυλάξει από τις γνωστές βεβηλώσεις της εποχής. Από το Νεκροταφείο αυτό ο επιμελητής αρχαιοτήτων *Χρίστος Μακρής* είχε διασώσει μια επιτύμβια στήλη με τη χρονολογία 1713, η οποία λανθάνει. Μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί κάποια εικόνα των τάφων, μερικοί από τους οποίους αναφέρονται ως «πολυτελείς και μετά μαρμάρων κεκοσμημένοι». Στη λεπτομέρεια φωτογραφίας του 1929 που παραθέτουμε φαίνεται το τειχογύρισμα του απορφανισμένου νεκροταφείου.

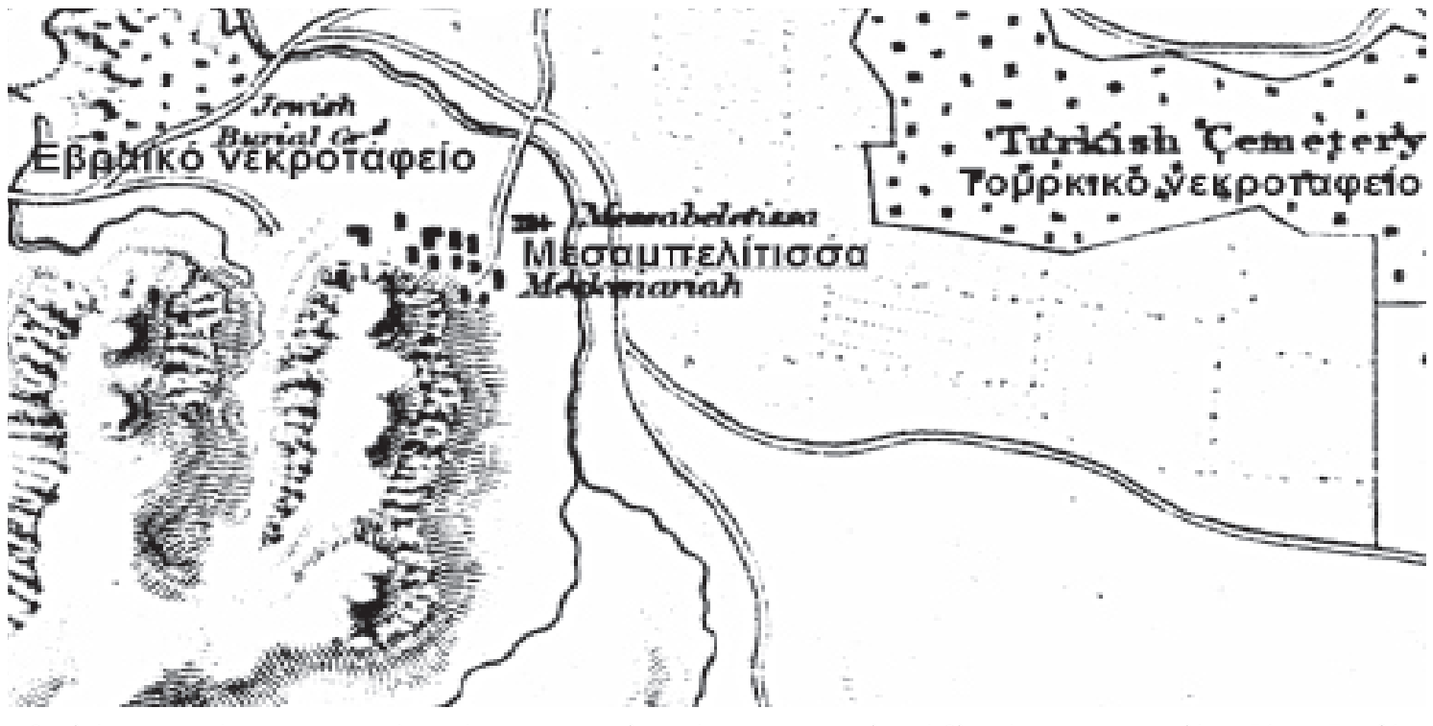

Θα κλείσουμε για σήμερα με μια λεπτομέρεια από έναν χάρτη του έτους 1850, που αποτυπώνει όσο καλύτερα γίνεται την πολυπολιτισμικότητα (κατά τον σύγχρονο όρο) του τότε Ρεθύμνου. Τρία νεκροταφεία την τονίζουν, κατασκευασμένα στην ίδια ευρύτερη περιοχή: το χριστιανικό (Μεσαμπελίτισσα) στο κέντρο, το μουσουλμανικό στα ανατολικά του και το εβραϊκό στα δυτικά. Μισό αιώνα αργότερα ήρθε να προστεθεί ένα τέταρτο, το καθολικό, που ακούγεται περισσότερο ως «Πολωνικό». Όμως οι βαλκανικοί πόλεμοι σε πρώτη φάση, η Συνθήκη της Λοζάνης σε δεύτερη και η μεσοπολεμική φασιστικοποίηση και το χιτλερικό Ολοκαύτωμα σε τρίτη φάση φτώχυναν την πόλη μας, μετατρέποντάς την σε μονοπολιτισμική. Χρειάστηκε να μεσολαβήσει μισός αιώνας από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο για να δημιουργηθούν και πάλι νέες κοινότητες στο Ρέθυμνο, 13 συγκροτημένες και 2 υπό συγκρότηση. Αν ο κοσμοπολίτης *Γιάννης Σπανδάγος* ζούσε σήμερα, είμαι σίγουρος ότι θα ήταν περήφανος για το γεγονός αυτό.

** Ο Χάρης Στρατιδάκης είναι Δρ Παιδαγωγικής-ερευνητής-συγγραφέας*
strharis@yahoo.gr